

I. B. MIMA

СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН

Досліджується процес формування різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права, переосмислено та розкрито теоретичні аспекти релігійних відносин, як результат реалізації релігійних норм. Визначені структурні елементи релігійних відносин.

Ключові слова: релігійні відносини, об'єкт релігійних відносин, суб'єкт релігійних відносин, зміст та форма релігійних відносин.

Исследуется процесс формирования разнообразных направлений объективного научного анализа проблем теории государства и права, переосмислено и раскрыто теоретические аспекты религиозных отношений, как результат реализации религиозных норм. Определены структурные элементы религиозных отношений.

Ключевые слова: религиозные отношения, объект религиозных отношений, субъект религиозных отношений, содержание и форма религиозных отношений.

The process of forming of various directions of objective scientific analysis of problems of theory of the state and right is explored, the theoretical aspects of religious relations are exposed, as a result of realization of religious norms. The structural elements of religious relations are certain.

Key words: religious relations, object of religious relations, subject of religious relations, maintenance and form of religious relations.

Суспільство – особливий вид соціальної системи, який виступає як найширша інтегруюча система з чітко визначеними граничними умовами соціальності. Політика, господарство, наука, релігія, виховання є окремі функціональні системи суспільства, кожна з яких відображається у суспільстві та суспільних відносинах її суб'єктів.

Будь-які суспільні відносини складаються між людьми у суспільстві, і в кожному окремому випадку завжди усвідомлюються їх учасниками та виникають за волею людей, через їх ціннісні уявлення, що знаходять свій вираз у словах та вчинках, поведінці та діяльності. Усі такі дії та взаємозв'язки складають індивідуально-вольові відносини між людьми, які регулюються певним видом соціальних норм, набуваючи відповідної форми суспільних відносин. Індивідуально-вольові економічні, політичні, соціальні, культурні, релігійні, сімейні та інші відносини, зберігаючи свій специфічний для кожного виду відносин зміст, у вигляді взаємопов'язаних дій людей і організацій, набувають за допомогою норм нову характеристику через встановлені права та обов'язки сторін конкретних видів суспільних відносин. Суспільні відносини різняться між собою залежно від того, за якою підставою вони виникли, які цілі переслідують, обумовлені вони нормативно чи ні. Суспільні відносини не є незмінними, вони розвиваються, удосконалюються і з часом припиняються.

Значну увагу дослідженням суспільних відносин приділяли як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: С. Алексєєв, С. Братусь, Н. Варламова, Ю. Гревцов, З. Іванова, О. Курсова, М. Матузов, А. Поляков, Ю. Ткаченко, Р. Халфіна, Ц. Ямпольська та інші¹. Здебільшого вченими досліджувались окремі питання структури правових відносин (С. Зінченко, А. Власова)², їх зміст, фактичний склад (Л. Восводін,

В. Ісаков, О. Красавчиков³), залишаючи поза увагою соціальний та релігійно-нормативний аспекти проблеми. Зокрема, поза увагою вчених залишилось дослідження структури релігійних відносин з теоретико-правової точки зору.

Суспільні відносини за своїм змістом є результатом втілення знань про те якою має бути поведінка їх учасників та реалізацією конкретних зразків поведінки, що містять певні види соціальних норм. Релігійні відносини, врегульовані релігійними нормами, є саме поведінкою учасників релігійних суспільних відносин. Релігійні відносини, як різновид суспільних, існують паралельно іншим видам (політичними, правовими, культурними тощо): реальні у дійсності, походять від релігійно-нормативних текстів, які приписують необхідність виникнення таких відносин; визначають та узгоджують поведінку суб'єктів таких відносин; пов'язані з релігійною поведінкою суб'єктів; учасники релігійних відносин наділені повноваженнями вимагати дотримання та виконання приписів релігійних норм (віруючими, кліром, священнослужителями, державою, церквою та іншими релігійними організаціями чи громадами).

Необхідно зазначити, якщо суспільні відносини потрапляють до сфери нормативного регулювання, і, відповідно виникають та змінюються на підставі текстуральних релігійних норм, вони перетворюються в офіційні релігійні суспільні відносини. Такі релігійні відносини можна визначити як соціальну взаємодію, яка здійснюється шляхом реалізації визнаних прав та обов'язків суб'єктів суспільних відносин.

Релігійні відносини, як складне соціальне явище, входять до складу релігійної системи. В ній сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних норм (приписів), здійснює нормативний вплив та регулювання специфічних видів суспільних відносин, об'єднаних в певну, внутрішньо узгоджену систему. Релігійні відносини обумовлюються та характеризуються змістом релігійних норм, визначаючи зміст та суть релігійної системи. Релігійні відносини – це історично утворена, об'єктивно існуюча сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних соціальних відносин, що врегульовані релігійними нормами (релігійна діяльність релігійних організацій, віруючих, релігійна свідомість тощо). Релігійні норми (канони) у свою чергу, визначаються характером таких суспільних відносин, засобів, за допомогою яких здійснюється нормативний вплив на суспільні відносини віруючих: релігійні дії та поведінку.

Оскільки релігійні норми є різновидом соціальних, мають зовнішній вираз у формі джерела права, виступають регулятором суспільних відносин, породжують та закріплюють визначену поведінку суб'єкта релігійних суспільних відносин, визначають умови за яких означені суспільні відносини виникають, змінюються чи припиняються, вони впливають на визначення структури, змісту та підстав (релігійно-нормативних фактів) релігійних відносин. Релігійні відносини як система, є складним явищем, що складається з різних елементів та структурних зв'язків між ними. До структурних елементів релігійних суспільних відносин необхідно віднести: об'єкт, суб'єкт, зміст та форма, без якої не можна з'ясувати сутність змісту релігійних суспільних відносин.

Об'єктом регулювання релігійних норм є специфічний різновид суспільних відносин – релігійні: релігійна діяльність і поведінка віруючих та кліру, релігійний культ, або сукупність обрядових дій. При цьому культовими можуть бути не тільки дії, але й бездіяльність, що прописуються релігійними нормами: утримання від трудової діяльності в суботні дні (іудаїзм), від прийому їжі в денний час

протягом місяця рамадан (іслам), від вживання тих чи інших продуктів їжі (харчові заборони різноманітних релігій), від укладання шлюбу з іновірцями та інше.

Об'єктом релігійних відносин є те, на що спрямована релігійна діяльність суб'єктів, тобто те, через що реалізуються їх релігійні права та обов'язки. З іншого боку, об'єкт релігійних відносин можна розглядати з двох позицій: моністичної (теорії одного об'єкта) та плюралістичної (теорії численних об'єктів). Відповідно до першої об'єктом визначається те, на що впливають релігійні відносини. Але впливати релігійні норми можуть тільки на поведінку людей. При цьому суб'єктивні релігійні права та обов'язки спрямовані на забезпечення певної поведінки зобов'язаної особи в інтересах уповноваженого суб'єкта⁴. Саме поведінка зобов'язаної особи є об'єктом релігійних відносин. На відміну від моністичного, плюралістичне визначення релігійного об'єкта містить різні релігійні інтереси та блага (релігійні цінності). Це можуть бути матеріальні блага – релігійні культові речі, сама поведінка учасників релігійних відносин та результати поведінки (хрещення, постриг у ченці, молитва, відправлення культу, здійснення церковно-управлінських дій тощо). Загальним об'єктом релігійних відносин є найрізноманітніші релігійні цінності, а спеціальним – конкретні релігійні матеріальні чи нематеріальні об'єкти (носії ціннісних якостей)⁵.

Суб'єктами релігійних суспільних відносин є особи, що виступають носіями передбачених релігійними нормами суб'єктивних прав та обов'язків та співвідносять з ними свою поведінку. Коло суб'єктів офіційних релігійних відносин визначається та закріплюється церквою⁶. Останнім часом поступово коло таких суб'єктів розширюється. До того ж, один і той самий суб'єкт може виступати суб'єктом безпосередньо релігійних відносин, і суб'єктом інших суспільних відносин (наприклад, священнослужитель як людина і громадянин є суб'єктом конституційних, цивільно-правових та інших правових відносин, а як член православної церкви вступає у внутрішньоприходські релігійні відносини, що врегульовані релігійними нормами).

Як тільки у конкретного суб'єкта з'являються умови (релігійно-нормативні факти), які передбачені гіпотезою релігійних норм, абстрактне правило релігійних норм та загальні релігійні відносини доповнюються межею конкретної можливої чи належної поведінки. Оскільки релігійні суспільні відносини виникають у соціальному середовищі, до них невід'ємно включаються різні соціальні суб'єкти, серед яких важливу роль відіграють носії соціально-релігійного авторитету, до яких можна апелювати на випадок релігійних конфліктів, та які уповноважені вимагати виконання відповідних обов'язків (державна, церква, релігійні організації та громади тощо).

Суб'єктами релігійних правовідносин можуть бути: а) громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства – віруючі; б) священники; в) клір⁷, г) ченці⁸, г) приєднані до церкви; д) миряни. Крім того, необхідно визнати статус суб'єкта релігійних відносин за церквою, релігійними організаціями та громадами, права та обов'язки яких здійснюються через їх представників – фізичних осіб.

Вважаємо, що бути суб'єктом релігійних відносин означає здатність суб'єкта бути не тільки носієм суб'єктивних релігійних прав та обов'язків, але і здатність особисто ці права та обов'язки реалізувати⁹. Відповідно він є активним правовим діячем – суб'єктом актів ідентифікації релігійних фактів як нормативних через визнання їх соціального значення та загальності. Особа, яка співвідносить свою поведінку з належними їй релігійними правами та обов'язками, наділена

релігійною правоздатністю та дієздатністю, має певний правовий статус.

Правовий статус суб'єктів визначається змістом прав та обов'язків, що закріплені у релігійних нормах. Можна виділити загальний, спеціальний та індивідуальний статус суб'єктів релігійних відносин. Загальним релігійним правовим статусом володіють усі суб'єкти, що належать до обраної ними релігії. Але він може змінюватись відповідно до змін особою релігійних вірувань, що він сповідує. Спеціальним – наділені суб'єкти відповідно тих цілей та задач, заради яких вони існують чи створюються. Релігійні організації можуть бути як державними, так і приватними. Суб'єкти релігійних відносин мають у власності чи господарському віданні (оперативному управлінні) відокремлене майно, відповідають за своїми зобов'язаннями цим майном, можуть від свого імені набувати та здійснювати майнові та особисті немайнові права, нести обов'язки, бути позивачами та відповідачами у суді¹⁰, є учасниками різних публічно-правових відносин, їх правові та релігійні можливості визначаються компетенцією, тобто сукупністю прав та обов'язків, передбачених релігійними нормами, що закріплюються у нормативних актах.

Індивідуальний – залежить від загального статусу та від індивідуальних суб'єктивних прав та обов'язків, що належать конкретному суб'єкту релігійних відносин. Наприклад, особи, що займають однаковий ступінь в ієрархії священодії, мають істотно різний обсяг церковно-урядової влади, це зокрема, папа, митрополит, єпископ; капітулярний вікарій, апостольний вікарій, генеральний вікарій підпорядковуються у своїй діяльності юрисдикції єпископа, владою якого призначені на посаду. Їх повноваження припиняються одночасно з припиненням влади самого єпископа: смерті, переміщення, позбавлення сану¹¹. Крім поділу на нижче та вище духовництво православна церква визначає священнослужителів та церковнослужителів. До останніх належать читець (причетник, псаломщик, дячок, пономарей), інші відносяться до священнослужителів. Єпископ має окремий правовий статус у православній церкві. Також духовництво поділяють на біле, або мирське, та чорне, або ченці. Деякі єпископи, маючи єпископський сан, не мають юрисдикції (вікарні архієреї), і, навпаки, особи, що мають ступінь пресвітера, можуть здійснювати урядову владу, яку у певній мірі можна порівняти з владою єпископа (завідуючи церквами та духовництвом прилеглого відомства, протопресвітер військового та морського духовництва), або займати інший стан у посадовій ієрархії (протоієрей, благочинний, намісник монастиря)¹².

Під релігійною правоздатністю необхідно розуміти визнання церквою чи релігійною організацією, громадою загальної можливості суб'єкта мати передбачені релігійними нормами права та обов'язки¹³. Тобто це сама можливість особи мати релігійні права та обов'язки. Структура релігійної правоздатності включає три елементи: можливість діяти чи не діяти певним чином; можливість вимагати від іншої сторони у релігійних відносинах відповідної поведінки; можливість вимагати релігійного-нормативного захисту на випадок не виконання іншою стороною своїх релігійних обов'язків.

Слід підкреслити, що загальновизнана теоретична класифікація видів правоздатності є прийнятною й для розмежування релігійної правоздатності на загальну, галузеву та спеціальну. Загальна – є принципова можливість особи мати релігійні права та обов'язки, передбачені релігійними нормативними актами, хоча фактичне володіння правами може наступити лише за певних умов (релігійно-нормативних фактів). Загальна релігійна правоздатність у людини

виникає з моменту хрещення чи обертання до будь-якої релігії. Галузева – надає можливість суб'єктові набувати релігійних прав у певних галузях релігійного права: шлюбно-сімейна (обрання шлюбу, розлучення), хрещення, чернецтво, трудова тощо. Галузева релігійна правоздатність виникає одночасно з набуттям віруючим статусу члена релігійної організації, общини чи прихожанина певної церкви тощо. Спеціальна – може виникати за наявності визначених умов (особливі знання у галузі релігії, стаж церковнослужіння священника: архієрей, протоієрей, єпарх, тощо), що визначаються цілями та задачами діяльності суб'єкта, зафіксованих у релігійних нормах, статутах релігійних організацій, громад чи церкви. Втрата правоздатності передбачається у разі: а) смерті суб'єкта; б) через анафему¹⁴.

Суб'єктивні релігійні права необхідно відрізнити від релігійних інтересів тому, що суб'єктивні релігійні права завжди походять від змісту релігійних норм і визначають можливість вчиняти чи утриматись від вчинення певної дії; пов'язані з релігійними обов'язками інших суб'єктів. Релігійні обов'язки є релігійною мірою поведінки учасників релігійних відносин, і можуть бути як активними, так і пасивними. Структура релігійних обов'язків відповідає структурі суб'єктивних релігійних прав. Вона включає у себе: обов'язок вчинити певну релігійну дію в інтересах уповноважених; обов'язок не вчиняти певних релігійних дій, які порушують релігійні права інших; обов'язок за певних обставин нести особисті чи майнові позбавлення якщо не виконано релігійні обов'язки. Релігійні інтереси – це певна зацікавленість суб'єкта суспільних відносин у досягненні позитивних результатів від своєї діяльності щодо задоволення релігійних потреб. Релігійні інтереси спонукають до дій, до встановлення визначених релігійними нормами взаємозв'язків між учасниками релігійних відносин з приводу певної релігійної потреби.

Релігійна дієздатність є здатністю особи самостійно здійснювати свої суб'єктивні права та обов'язки. Вона залежить від інтелектуально-вольової характеристики особи, її віку та психічного стану. Чіткого визначення вікової межі релігійні норми не містять. Наприклад, для осіб, що приймають чернецький постриг передбачено декілька вікових цензів: а) 10 років (40-ве правило Трулзьського Собору); б) у синодальну епоху – 30 років для чоловіків та 40 років для жінок; в) для осіб, що навчаються у духовних семінаріях та академіях – 25 років. Особи, що мали вимовити чернецькі обіцянки, набували релігійну спеціальну дієздатність з 17 років¹⁵. Наказом Святого Синоду від 23 травня 1836 р. встановлювався вік церковного повноліття з 14 років (ст. 209, 84 «Номоканону» при Великому Трєбніку). У зв'язку з цим, така категорія як релігійна деліктоздатність має похідний зв'язок від змісту релігійної дієздатності, тобто здатності суб'єкта нести релігійну відповідальність за здійснення релігійного правопорушення. Бути носієм релігійної відповідальності означає зазнавати релігійних санкцій, що передбачені релігійними нормами, які порушив суб'єкт релігійних прав-відносин.

Необхідно зазначити, що змістом релігійних відносин є релігійна поведінка учасників суспільних відносин, що реалізують свої релігійні права та виконують релігійні обов'язки. Релігійні відносини не існують поза поведінкою його учасників. Тільки через релігійну поведінку реалізуються цілі релігійних відносин. У змісті релігійних відносин необхідно виділяти два аспекти: нормативний та фактичний. Перший включає у себе суб'єктивні релігійні права та обов'язки; другий – дії, в яких реалізуються релігійні права та обов'язки. Л. Рогачова зазначає, що

учасники релігійних відносин вчиняють як релігійно значимі, так і дії, що не мають релігійного значення. Перші входять до змісту релігійних відносин. Врегульовані релігійними нормами суспільні відносини створюють фактичні релігійні відносини нормативної форми¹⁶.

Будь-яка релігійна поведінка буде правомірною, якщо є усвідомленою з боку суб'єкта відносин та отримає певну нормативну форму. Релігійні відносини, що не мають форми, не можуть бути змістовною поведінкою. Змістова, усвідомлена релігійна поведінка є поведінкою зваженою, яка відповідає певній мірі. Такою мірою є релігійні норми. Тому акти поведінки суб'єктів релігійних відносин, що вчиняються у відповідності до релігійних норм, отримують свою релігійно-нормативну форму: форму суб'єктивних релігійних прав та обов'язків. Релігійні відносини необхідно розглядати в їх реальному бутті, а не тільки як моделі поведінки, що містяться у релігійних нормах. Суб'єктивні релігійні права – права, що належать суб'єкту релігійних відносин і представляють собою правомірну можливість суб'єкта діяти певним чином, що забезпечено релігійними обов'язками інших учасників релігійних відносин. Це релігійно-нормативна міра його можливої поведінки і, відповідно, міра правомірної поведінки, міра релігійної свободи суб'єкта. Така міра визначається релігійними нормами, і ця обставина безпосереднім чином відображається на структурі суб'єктивного релігійного права.

До того ж, зазначимо, що релігійні норми містяться у релігійно-нормативних актах, якими визначається коло регульованих релігійних відносин. На думку В. Ципіна, конкретні релігійні відносини виникають на підставі рішень Вселенських чи Помісних Соборів, Синоду, індивідуальних релігійних актів (церковних наказів, розпоряджень тощо)¹⁷. Загальні релігійні норми не адресовані безпосередньо до конкретної особи, вони встановлюють типові умови, на підставі яких виникають конкретні релігійні відносини. Для виникнення конкретних релігійних відносин необхідна індивідуалізація приписів загальних релігійних норм – видання релігійно-нормативних актів. Наприклад, до повноважень Архієрейського Собору віднесено тлумачення святих канонів та інших церковних «законоположений», шляхом прийняття відповідних рішень; канонами Халкідонського Собору ченцям забороняється займатись торгівельною діяльністю, приймати чужі речі на схов, втручатись у цивільні та суспільні справи, бути опікунами, піклувальниками чи повіреними у справах, що не стосуються монастирів¹⁸.

Отже, за результатами проведеного дослідження даної проблеми, можна зробити висновок, що релігійні відносини як система, є складним явищем, що утворюється з різних елементів та структурних зв'язків між ними. До структурних елементів релігійних відносин необхідно віднести: об'єкт, суб'єкт, зміст та форму.

1. Алексеев С. С. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов и фак. / Алексеев С. С., Архипов С. И., Корельский В. М. – М.: Инфра-М-Норма, 1997. – 570 с.; Братусь С. Н. Субъекты гражданского права. – М.: Юрид. лит., 1950. – 120 с.; Варламова Н. В. Аксиологический аспект правоотношений // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: Сб. статей / ред. Косарев А. И. и др. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 10–16; Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. – Ленинград: Знание, 1987. – 201 с.; Иванова З. Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 13–17; Курсова О. А. Фикции в праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. – Нижний Новгород, 2001. – 21 с.; Методологические вопросы теории правоотношений: Сб. науч. трудов / Науч. ред. Матузов Н. И. – М.: Юрид. лит., 1980. – 324 с.;

Поляков А. В. Общая теория права : проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – 864 с.; 1960. – 236 с.; Халфина Р. О. Общие вопросы теории правоотношений. – М.: Юрид. лит., 1960. – 236 с.; Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 291 с.; Ямпольская Ц. А. О правовой норме и правовом отношении // Советское государство и право. – 1951. – № 9. – С. 34–39. 2. Зинченко С. О. Правоотношения и динамика его элементов // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 21–27; Власова А. В. Структура объективного гражданского права. – Ярославль: Титул, 1998. – 314 с. 3. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России: Учеб. пособие. – М.: Юрист, 1997. – 157 с.; Исаков В. Б. Фактические составы как основания возникновения правоотношений // Правоведение. – 1972. – № 4. – С. 11–15; Красавчиков О. А. Социальное содержание правоспособности граждан // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 27–31. 4. Спиридонов Л. И. Теория государства и права. – М.: Фирма Гардарика, 1996. – С. 195. 5. Давыдов Ю. Н. Макс Вебер и современная теоретическая социология: Актуальные проблемы веберовского социологического учения. – М.: Мартис, 1998. – С. 52. 6. Суворов Н. С, Томсинов В. А. Учебник церковного права. – М.: Изд-во «Зерцало», 2004. – С. 435. 7. Там само. – С. 184. 8. Павлов А. С. Курс церковного права. – Св. Троице-Сергиева Лавра, 1902. – С. 92. 9. Венгеров А. Б. Теория государства и права: Учебник для юрид. вузов. – М.: Новый Юрист, 1998. – С. 436. 10. Теория права и государства в связи с теорией нравственности Л. И. Петражицкого / Редкол.: Абдулаев М. И. (председ.) и др. – СПб.: Лань, 2000. – С. 321. 11. Суворов Н. С., Томсинов В. А. Цит. праця. – С. 204. 12. Там само. – С. 206. 13. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. – [5-е вид., зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – С. 139. 14. Цытин В. А. Церковное право: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. – С. 137. 15. Там само. – С. 175. 16. Загальна теорія держави і права: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / Ткаченко В. Д., Рогачова Л. Л., Петришина О. В. та ін.; Ред. М. В. Цвік. – Х.: Право, 2002. – С. 312. 17. Цытин В. А. Церковное право: Учеб. пособ. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. – С. 55. 18. Кодекс Канонів Східних Церков, проголошений Іваном Павлом II / Пер. з латин., упоряд. Й. Кобів. – Львів: Вид-во ОО. Василян, 1995. – С. 22.